

İZMİR İLAHİYAT FAKÜLTESİ VAKFI YAYINLARI
NO.

**DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
D.E.Ü. İLAHİYAT FAKÜLTESİ
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İşbirliğiyle Düzenlenen**

**İSLÂM
VE
ÇALIŞMA HAYATI
ULUSAL SEMPOZYUMU**

[25-27 Kasım – 2005]

İZMİR 2008

V.Oturum/Birinci Bildiri

ÖRGÜTLÜ İŞADAMLARINDA İSLAM ÇALIŞMA AHLÂKI

Doç. Dr. Abdurrahman KURT*

Giriş

Bugün Batı'da "çalışma ahlâkı" terimi ekseriya ücretli çalışmaya (work paid) atfedilen pozitif değerler dizisini zikretmek için kullanılır. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*'de **Max Weber** kapitalist toplumlardaki çalışma ahlâkının köklerini Protestanlığa dayandırmış; 17.yy. Protestan inanç ve normlarının, Katolikliğinkiyle kıyaslandığında, pozitif bir çalışma değerine ve mesleki başarıya yol açtığını ileri sürmüştür. Özellikle asketik** Protestanlar çok çalışmayı ve mesleki başarıyı, Tanrı'yı yüceltmenin yolları ve kurtuluş (salvation) alâmetleri olarak düşünmüşlerdir. Bu teze göre Protestan çalışma ahlâkı, kapitalist çalışma ahlâkının gelişiminde verimli bir zemin oluşturmuştur.¹

Gerçekte, kapitalizmin başka yerlerde değil de neden sadece Batı Avrupa toplumlarında geliştiğini sorgulayan Weber, kapitalizmin ortaya çıkışının Batılı toplumlara has kültürel bir sürecin varlığıyla açıklanabileceğini ileri sürmüştür. Sıkı çalışmaya ve dikkatli yatırım yoluyla düzenli sermaye teminine bağlılık, kökleri ekonomide değil de dinde olan bir çalışma ahlâkını geliştirmiştir. Weber, kapitalizmin yükselişinden **John Calvin**'in (1509-1574) doktrinlerinin sorumlu olduğunu ileri sürmektedir. Bu doktrin merkezinde kader (önceden belirlenmiş kader "predestination") inancı yer almaktadır.² Buna göre Tanrı, kurtuluşa ermiş ve lânetlenmiş olanlara halihazırda zaten karar vermiştir ve hiç bir kimse, kendisinin kurtuluşa ermiş az sayıdaki insan arasında olup olmadığını bilememektedir. Önceden takdir edilmiş

* U.Ü.İlahiyat Fak. Din Sosyolojisi ABD Öğretim Üyesi

** Asketizm dünya uğruna çile çekme demektir. Asketik Protestanlık, mülk sahibi olmanın verdiği doğal zevke var gücüyle karşı çıkmış; tüketimi, özellikle lüks tüketimini sınırlandırmıştır. Buna karşılık kazancı, doğrudan doğruya Tanrı'nın isteği olarak görmüştür. İnanmış bir Calvinist ve Püriten'in, devamlı çalışmayı Tanrı'nın emri ve dinî arınmışlığın vasıtası olarak benimsemesi sebebiyle Calvinizm ve Puritanizm kapitalist ruhun taşıyıcısı olmuştur.

¹ Marjike Ter Voert, *The Effect of Religion on Work Attitudes in The Netherlands*, *Social Compass*, vol.40, no.1, March 1993, s.33-34.

² Davidson, C. James and Caddell, P. David, "Religion and the Meaning of Work", *Journal for the Scientific Study of Religion*, vol. 33 (2), 1994, s.136.

kaderinin farkında olmadığı için belirsizlik ve endişeden muzdarip olan mü'min, Weber'in deyişiyle, "kurtuluş paniğini" yaşamaktadır.

Bu kader açmazına ve kurtuluş paniğine bulunan çözüm, güzel fiillerle, sıkı çalışmayla, disiplin ve dürüstlikle meşgul olarak işte başarı sağlamaktır.³ İş başarısının, seçilmiş olmanın bir işareti olduğu inancıyla böylece "bilinemez kader" anlayışı daha az korkutucu hale getirilmiştir. İnananlar için işteki başarı, Tann'ı yüceltme; herhangi bir zayıflık, başarısızlık veya nefse düşkünlük ise lânetlenme anlamına gelmektedir. Başarı, gayretkârlık, disiplin ve insaf her yerde olduğu gibi işde de hayati öneme sahiptir.

Çalışmada başarının sonucu, Weberci teoride "dünyevileşme" (sekülerleşme)dir. Kalvinistlerin dünyevileşme nedenlerinden biri olarak "sapıtma" ve "yoldan çıkma" endişesiyle kendilerini devamlı çalışmaya adanmaları gösterilir. Devamlı çalışma ve sistemli olarak kendini kontrol etme, *Kalvin*'in izleyicileri tarafından *dinî şüpheye* karşı çare olarak tavsiye edilmiştir. İşte bu dinî şüpheye karşı aktif nefis kontrolü, dünyevi zühdün (asketizm) temelini oluşturmuştur.⁴ O halde bilinemez kader anlayışıyla birlikte dünyevileşmenin yol açtığı "sapıtma ve "yoldan çıkma" endişesi, Kalvinist Protestanların kendilerini sıkı çalışmaya hasretmelerinin en önemli iki muharrik unsurudur.

Protestan ahlâkı, çalışmayı 'geleneksel' çalışma ideolojisi tarafından desteklenen günübürlük maddi ihtiyaçları karşılama aracı olarak değil, temel bir ahlâki ve dini görev, bir 'meslek' (vocation) ya da 'davet' (calling) olarak algılanmıştır. Çalışma; sıkı çalışma, zevk ve kendini tatmin için değil dini asketizmin, kendini birçok şeyden mahrum etmenin, perhizin ve kanaatin bir belirtisi olarak gerçekleştirilmeliydi. O, "Tanrı'yı yüceltme ve bireyin ruhunu koruma" için bir görevdi. Bu görevin inkârı ilahi bir yaptırıma ve ebedi bir kınamaya yol açardı. Bundan dolayı, tembellik, dilencilik ve başka insanların sırtından geçinme çirkin görülmüştür. Buna ilâveten, bir kimsenin sadece kendi geçimini kazanmaya yönelik geleneksel çalışma fikri reddedilmekle kalmayıp, bunun yanı sıra tüketime, maddi rahat, güç ve zevk sağlama için para kazanma gayesiyle yatırım fikri de bertaraf edilmiştir. Daha doğrusu, boş yere harcamadan daha fazla servet biriktirmek amacıyla servet yatırımı hedeflenmiştir.

³ Özcan, Y. Ziya, "İslam Ekonomik Gelişmeye Engel midir? Karşıt Delil ve Bazı Metodolojik Düşünceler", *İslami Araştırmalar*, c.8, S.1, 1995, s.2.

⁴ Bendix, Reinhard, "Max Weber'in Din Sosyolojisi", (Yasin Aktay, M. Emin Köktas, Din Sosyolojisi, Vadi Y, Ank. 1998 içinde), s. 207.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

Protestan doktrinlerinde çalışmanın temel özellikleri şunlardı: Zorunluluktan değil de bizzat bir amaç olarak çalışma, bir ahlâki görev olarak çalışma; dini asketizmi başarmak için sıkı çalışma; disiplinli, düzenli ve sistematik çalışma.⁵

a) İslam'a Göre Mal ve Servet

İslam'da paraya perestij etme anlamına gelen “meta fetişizmi” ve faiz şiddetle yasaklanırken ticaretin önemi vurgulanmıştır. Kur'an-ı Kerim'de dini alana aktarılan oldukça çok sayıda ticari terimin varlığı dikkate şayandır: Her şey Allah tarafından hesaplanıp ölçülmüştür. Allah hesap kitabını ve terazileri yaratmış, kendini de dürüst işler için örnek olarak koymuştur. İnsanların amelleri bir kitapta kayıtlıdır. Hesap gününde yargılama, hesap görmedir; mizan kurulur ve ameller tartılır. Herkesin hesabı eksiksiz ödenir. Hiç kimse dolandırılmaz. Dindarı da dinsizi de ücretini alır. Hayat bir iştir; ya kazanılır ya da kaybedilir. Müslüman, cennet karşılığında Allah'a canını ve mallarını satar. Bu mutlu bir iştir. Allah'a ve Rasulüne iman etmek ile Allah yolunda cihad etmek, insanları elim bir azaptan kurtaracak bir ticarettir. İmansız olan kimse, kutsal hakikatı yok pahasına satmıştır.⁶

Bizzat İslam Peygamberi, risalet görevinden önce ticari faaliyetlerde bulunmuştu. İlk eşi **Hız. Hatice** Mekke'de ticaretle işğal eden büyük bir iş kadınıydı. O, evlenmelerinden önce Hatice'nin ticari işinde bir yönetici olarak çalışmıştı. Hız. Muhammed peygamber olduktan sonra da ticareti teşvik etmeye devam etmiş;⁷ pazar için üretim ve kâr peşinde koşma türünden tüm ekonomik faaliyeti makul karşılamış ve “güvenilir ve samimi tüccardan” övgüyle bahsederek onların “Kıyamet Günü şehitlerin arasında yer alacağını”⁸ belirtmiştir.

Servet edinme konusunda İslam'ın sert doktriner tutumunun olmaması sebebiyle **Abdurrahman b. Avf, Osman b. Affan, Talha ve Zübeyr** gibi ünlü sahabeden bazıları ilk fetihlerden sonra çok zengin oldular. Özellikle Abdurrahman b. Avf, Hız. Peygamber'in döneminde çok başarılı bir işadamıydı. Medine'ye geldiğinde hiçbir varlığı olmadığı

⁵ Bayat, Assef , “The Work Ethic in Islam: A Comparison with Protestantism”, *The Islamic Quarterly*, vol. Xxxvi, n.1, 1992, s.9.

⁶ Rodinson, Maxime, *İslamiyet ve Kapitalizm*, çev. O. Suda, Gün Y, İst. 1969, s.126.

⁷ Bir gün ahabdan Hâkim b. Hizam'ı kendisine bir kurban alması için bir dinar verdi. Hâkim ticari kafaya sahip bir kimseydi. Bir dinar karşılığında aldığı kurbanlık koçu çok geçmeden iki dinara sattı. Daha sonra bir dinara tekrar bir koç alarak elde ettiği bir dinar kârla birlikte döndü. Hız. Peygamber artan dinarı kendisine vererek ticaretinin bereketli olması için ona dua etti. Bkz., Ebu Davut, Ticaret, 3386.

⁸ İbn Mace, Ticaret, 1/2139.

halde çok cüzî bir nakitle pazara giderek ticaret malı aldı ve hemen ticaret yapmaya başladı. O, Medine'nin gıda ve diğer ticaret emtiasını tedarik eden tüccarlarından bir tanesiydi.⁹

İslam, sadece su ve otlak gibi müşterek kullanılan malların dışında, özel mülkiyeti tartışmamaktadır. En azıyla yetinme zorunluluğu olmaksızın orta düzeyde rahat bir hayat için bireysel tüketim asla yasaklanmamıştır. Servete yönelik tenkit, mal-mülk yığmayı açıkça en büyük hedef kabul ederek servet peşine düşmeye ve servetle gelen iktidarın kötü kullanılmasına; "haksız", "göze batan", ya da "gösteriş için" yapılan tüketime yöneltilmiştir.

Kur'an'da, kendilerine mülk verilen Peygamberlerden bahsedilir. **Hz. Süleyman**, Allah'tan "kendisinden sonra hiç kimsenin ulaşamayacağı bir mülk (hükümlerlik)" talebinde bulunan hükümlerliğin sembol isimlerinden bir tanesidir.¹⁰ Yine Kur'an'dan öğrenmekteyiz ki, Süleyman peygamber'in mülkü isteme sebebi, dünya zevk ve hazları için değil "Allah'ı anmak için"di.¹¹

Bundan dolayı, Kur'an'da servet ve mal, meşru yollardan kazanılıp zekâtı verildiği, başkalarıyla paylaşıldığı ve başta Yüce Allah'ı anmak olmak üzere ölümsüz değerlerin yerine geçirilmediği ölçüde dikkat çekici bir şekilde "hayr" ve "fadlullah-Allah'ın lütfu" kavramlarıyla isimlendirilmektedir.¹² Kur'an insanın elde edeceği maddi ve manevi tüm

⁹ Çok da hayırsever bir kimse olan Abdurrahman b. Avf, bir gün şehre gelen 700 bineklik gıda maddesi yüklü kervanını sadaka olarak dağıtmıştı. Bunda, 'Rasulullah (s.a.v)'in, "*Abdurrahman b. Avf'ı sürünerek Cennete girerken gördüm*" buyurduğunu işittim' diyen Hz. Aişe (r.a)'nin de rolü olmuştu. 75 yaşında vefat ettiğinde 100 at, 3000 koyunu vardı. Bıraktığı malları arasında büyük bir altın kütlesi vardı ki ancak baltalarla parçalanabilirdi. Bkz., İbn Kesîr, *el-Bidaye ve'n-Nihaye, Büyük İslam Tarihi*, çev. Mehmet Keskin, c.7 İst. 1994, s.270-271.

¹⁰ Süleyman'a "Allah'ın buyruğu ile kolayca giden rüzgâr, bina kuran ve dalgalılık yapan mahir varlıklar ihsan edilmişti". Ona verilen birçok şey arasında, "*bir ayağını tırnağı üstüne dikerek uç ayağının üzerinde duran öğdül (cins) koşu atları*" da sunulmuştu. Buradaki mülk, sadece insanlara hükümlerliği değil eşyaya da hâkimiyeti ifade etmektedir. Bkz., Sa'd, 38/32-38.

¹¹ "Süleyman, gerçekten ben mal sevgisini Rabbimi anmak için istedim, dedi". Bkz., Sa'd, 38/32. Ancak, şunu da göz önünde tutmak gerekir: Elmalılı'nın verdiği bilgiye göre, bu âyete müfessirlerin çoğu, "Süleyman, ben mal sevgisinden dolayı Rabbinin zikrinden kaldım, dedi" şeklinde anlam vermişlerdir. Bkz., Yazır, M. Hamdi, *Elmalılı, Hak Dini Kur'an Dili*, c.6, Eser Y, İst. 1979, s.4096.

¹² "Sizden birinize ölüm gelip çattığı vakit, eğer bir servet (hayr) bırakıyorsa, ana-babaya, yakın akrabaya uygun bir tarzda vasiyet etmesi ... farz kılındı". Bkz., Bakara, 2/180; "De ki, maldan (hayr) yapacağınız harcamalar öncelikle ana-baba, en yakınlar, öksüzler, yoksullar ve yolda kalmışlar içindir. İyilik (hayr) olarak yaptığınız her şeyi

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

kazanımları da Allah'ın bir lütfu (fadlullah) olarak görmektedir.¹³ Bazı âyetlerde, deniz yolculuğu hemen hemen aynı kelimelerle anlatılıp gemilerin “Allah'ın fazlu kereminden istifade edesiniz diye seyrettikleri” ifade edilmiştir.¹⁴ Aynı ifadeler, gece ile gündüzün yaratılışı anlatılırken geçmekte; gecenin “istirahat için” ve gündüzün de “Allah'ın fazlu kereminden rızık aramanız için” yaratıldığı¹⁵ ve “çalışma vakti”^{*} kılındığı¹⁶ belirtilmektedir. Hacc'ın sözkonusu edildiği bir başka âyette ise hacc esnasında “cinsel ilişki”, “herhangi bir günah işleme” ve “kavga etme” şiddetle menedilirken, ticaret yaparak “Rabbınızdan gelecek bir lütfu (kazanç)^{**} aramanızda bir sakınca yoktur”¹⁷ denilmekte ve böylece hac ticaret pazarları tasvip edilmektedir.

Kur'an'ın insan için ayakta durabilme aracı olarak gördüğü mal,¹⁸ zekâti verilmediği ve ölümsüz değerlere ulaşmada aracı kılınmadığı takdirde olumsuz bir anlam taşır.¹⁹ Kur'an, “sadece zenginler arasında dolaşan bir devlet olmaması için”²⁰ zenginden fakire gelir aktarımını şart koşar. Mal ve serveti ulaşılması gereken tek bir hedef haline getirerek ölümsüz değerlerin yerine geçirenler, toplumsal bütünlüğü sarsan kimseler olmuşlardır.²¹ Onlar malı bir emanet ve araç olmaktan çıkarıp ilâh yaptıkları ve bu sahte ilâhlarla gururlanıp insanlara üstünlük tasladıkları için acıklı bir sona ulaşacaklardır.²²

“Dünya ve dünya halleri, âhîret için tamamen bir binek ve vasıta. Vasıtadan mahrum olan, maksada ulaşmaktan da mahrum olur.” diyen **İbn Haldun**, Müslümanların elde ettiği mülk ve servetin, tıpkı insanın doğasında bulunan ve yeri geldiğinde işlevsel olan “gadab”, “şehvet” ve “asabiye” duygusu gibi, kaçınılmaz ve tabîi bir olgu

Şüphesiz Allah bilir. Bakara, 2/215; Hz. Şuayb de kavmine, “Ben sizi bolluk (hayr) içinde görüyorum, demişti”. Hud, 11/84.

¹³ “Namaz bitince hemen yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından (lütfundan) arayın”. Bkz., Cum'a, 62/10.

¹⁴ Nahl, 16/14; İsrâ, 17/12; Rûm, 30/46; Fatır, 35/12; Casiye, 45/12.

¹⁵ İsrâ, 17/12; Kasas, 28/73.

* *Me'âş*.

¹⁶ Nebe, 78/11.

** *Fazl*.

¹⁷ Bakara, 2/197-198.

¹⁸ Nisa, 4/5.

¹⁹ Kehf, 18/46.

²⁰ Haşr, 59/7.

²¹ “İnsanoğlu, kendisine kimsenin güç yetirmeyeceğini mi sanıyor? ‘Yığın yığın mal tüketmişimdir’ diyor”. Bkz., Beled, 90/5-6.

²² Hümeze, 104/1-5; Tebbet, 111/2; Şuara, 26/88; Tevbe 9/55; bkz., Öztürk, Y.Nuri, Kur'an'ın Temel Kavramları, s.347-349.

olduğunu söyler.²³ Ona göre Yüce Allah, hak işlere yönelik olan mülkü sürekli övmüş; sırf bencil düşüncelerle insanlara zorbalık yapma, hükmetme ve büyülenme arzusu sebebiyle elde edilen mülkü ise kötülemiştir. Nitekim, Bir gün Suriye'ye gelen **Hz. Ömer**, kendisini karşılayan vali Muaviye'yi, mülkün debdebesi ve ihtişamı içinde görünce, bunu yadırgamış ve; "Bu kıyafetinle İran Kisralarına mı benzemek istiyorsun?" diye sormuştu. Bunun üzerine Muaviye; "Hayır, ancak biz cephede düşmanla yüz yüzeyiz, harp ve cihad zineti ve teçhizatı ile düşmanlara karşı görünmeye ihtiyacımız var" şeklinde cevap vererek Halife'yi ikna etmişti. Şayet din, mülkü kökten reddetseydi Ömer ikna olmayacağı gibi onu bu şekildeki tutumundan da vazgeçirmeye çalışırdı.²⁴

Birçok din gibi İslam'da da dünyanın geçiciliği esastır. Kur'an dünya hayatını, oyun ve eğlenceden süsten, böbürlenme aracı olmaktan, mal ve evlât çoğaltma yarışından ibaret bir aldatıcı meta olarak niteler: "Dünya hayatı sadece bir oyun ve eğlencedir. Asıl yurt âhiret yurdudur";²⁵ "İyi biliniz ki, dünya hayatı oyun, eğlence, süslenme, birbirinize karşı öğünme ve mal, çoluk-çocuk çoğaltmak hususunda birbirinizle yarışmanızdan ibarettir";²⁶ "Dünya hayatı aldatıcı bir metadan başka bir şey değildir";²⁷ "Dünya hayatı sizi aldatmasın";²⁸ "Mal ve evlad fitneden (imtihan aracı) başka bir şey değildir".²⁹

Benzer olarak, birçok hadis bu dünyanın insan hayatında değersiz ve geçici bir menzilden/duraktan daha fazla bir şey olmadığı görüşünde odaklaşır.³⁰ Hz. Peygamber, Âhiretin değeriyle ilgili fikrini şöyle özetler. "Cennette bir kamçının kapladığı alana denk (küçük) bir yer, (bütün) dünya ve onun içinde bulunan herşeyden daha değerlidir. Sabahleyin veya akşamleyin -herhangi bir zamanda- Allah yolunda yapılan bir seyahat, hiç şüphesiz dünya ve onun içindeki herşeyden daha hayırlıdır".³¹

Kutsal kitapların, Peygamberlerin ya da din kurucularının en büyük endişelerinden birisi, dünya sevgisi ya da malına aldanarak tabiiilerinin

²³ İbn Haldun *Mukaddime*, 1/567 vd.

²⁴ İbn Haldun *age*, 1/568.

²⁵ *Ankebut*, 29/64.

²⁶ *Hadid*, 57/20.

²⁷ *Âl-i İmran*, 3/185.

²⁸ *Lokman*, 31/33.

²⁹ *Enfal*, 8/28; *Teğabun*, 64/15.

³⁰ Hz. Peygamber, arkadaşlarından Abdullah b. Ömer'i "bu dünyada gurbetteki bir kimse (ğarib) ya da yolcu gibi ol" diyerek uyarmıştır. *Bkz.*, *Buhari*, *Rikak*, 3.

³¹ *Buhari*, *Rikak*, 2,

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

dünyevileşme sürecine girme ihtimalidir. Bundan dolayı diğer dinler gibi İslam da bu dünyanın geçiciliğini ısrarla vurgular. Böyle olduğu için genellikle, hem Kur'an hem Sünnet ihtiyaç sahiplerine (*el-mesakîn*) ve fakirlere (*el-fukara*) zenginlerden (*el-ağniya*) daha yüksek manevi konum atfeder. Meşhur hadis kaynağı Buhari'nin bir bölümünün başlığı "Fazlu'l-Fakr (Fakrın Fazileti)"dir. Burada geçen hadislerden birinde Hz. Peygamber Cennet'ten bahsederken, "onun sakinlerinin çoğunluğunun" fakirlerden oluşacağını söyler.³²

Hz. Peygamber fakirlikleri nedeniyle Müslümanları takdir ederken, zenginleri de uyarmıştır. Dünya sevgisi, maddi zenginlik ve servet, hadislere göre, aç gözlülüğün eseridir, ki bu durum, insan tabiatının mücadele edilmesi gereken bir parçası olarak görülür. *Servet yeşil (gibi)dir ve tatlı (meyve)dir ve "Ademoğlu'nun karnını topraktan başka hiçbir şey dolduramaz"*³³

"Cennet'in fakirleri" olarak görülen zenginler, ancak mallarından ihtiyaç sahiplerine tasaddukta bulunarak servetleriyle ilgili toplumsal sorumluluklarını yerine getirebilirler. Hz. Muhammed, "şu Uhud dağı kadar altınım olsa bile borçlarımı ödeyebileceğim miktarın dışında ondan hiçbir şeyin, hatta tek bir Dinarın bile üç günden fazla üzerimde kalmasını istemezdim" demiştir.³⁴ Kur'an'a göre, kurtuluş maddi zenginlik peşinde koşanlarda değil, ancak "Allah'ın rızasını arayanlarda olur ve sadece onlar kurtuluşa ereceklerdir",³⁵ çünkü sadece bu durum, gerçek ve ebedi mükâfata yol açar. Bu nedenle Kur'an, biriktirildiğinde değil, servetleri Allah uğruna sarfedildiğinde zenginlere destek olur.³⁶

Ancak, Hz. Peygamber fakirliği zikrederken, sefalet ve umutsuzluk içinde yaşamayı asla tavsiye etmemiş; müminlere bir hedef olarak fakirliği göstermemiş; aksine onu, güçlü Mekke kabilelerinin özellikleri olan yaygın lüks ve aldatici gururun zıddı, aşırı sadelik içinde bir yaşama olarak düşünmüştür. Muhtemelen bu anlayış, daha sonraki hayatında gözde eşi Hz. Aişe'ye göre, (zengin bir kadın olan ilk eşi Hz. Hatice ile evlendikten sonra), asla "kızarmış bir koyunu iki gözüyle" birlikte

³² Buhari, Rikak, 16.

³³ Buhari, Rikak, 11, Rikak, 9.

³⁴ Buhari, Rikak, 13,14;Zekat, 4; Müslim, Zekat, 34.

³⁵ Rum, 30/38.

³⁶ Bakara, 2/262. Kur'an'dan şu ayet de dikkat çekicidir. "Allah yolunda mallarını harcayanların durumu, her başağında yüz dane bulunan yedi başaklı bir ekin başağı gibidir . Bakara, 2:/261. Mamafih bu, saçıp savurma ve israftan ayrılır. "Aşırı giderek israf etmeyiniz, çünkü Allah müsrifleri sevmez."Kur'an, 6: 141; 7: 18; Keza bkz., 2: 262.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

görmeyen ve aylarca sadece hurma ve su ile idare eden bizzat Hz. Peygamber'in hayatında gerçekleşmiştir.³⁷

Aynı zamanda o, yoksul olarak yaşamak zorunda kalanları teselli ederek onların bunun karşılığında elde edecekleri manevi derecelerinin önemini dile getirmiştir. Yoksa birçok sosyo-ekonomik ve psikolojik sorunlara neden olabilecek fakirlik sorunu karşısında İslam Peygamberi çok açık bir tavır alarak; "*neredeyse inançsızlığa neden olabileceğini*"³⁸ düşündüğü fakirlikten Allah'a sığınmıştır.³⁹

Zira iktisadi alandaki bozuklukluk, ahlâki çöküntüyü doğurur. Aynı şekilde iktisadi alanın doğruluğu ve dürüstlüğü de doğru ve dürüst niteliğine sahip bir ahlâki yapıyı doğurur. Fakirlik açıktır ki, kişiliğin gelişimine aile yuvasının kurulmasına, devamına ve eşlerin birbirine bağlılığına ve her şeyden de önemlisi toplumun ahlaki yapısına olumsuz yönde etki eder. Durum böyle olunca fakirliğin inanç, ahlak ve davranışlar üzerindeki olumsuz etkisini kaldırmak, aileyi ve toplumu korumak, toplumda kardeşlik duygusunu ve istikran sağlamak amacıyla İslam'ın bu soruna bütünüyle savaş açtığını söyleyebiliriz.

Sadece mutasavvıflar değil fıkıh, kelam, hadis ve tefsir âlimleri de fakrın zenginliğe üstün olduğunu kabul etmişlerdir. Bunun istisnası çok azdır. Meşhur sahabelerden **Ebu Zerr el-Gifari**, I. Halife'nin vefatından sonra servet ve dünyevileşme eleştirisi yüzünden Osman ile tartışarak Medine'yi terketmek zorunda kalmıştı⁴⁰.

Fakirliğe taraftar olan bazı zahit ve sofilere göre fakirlik, tedavisi gereken bir musibet değil, bilakis insanı azdıran ve şımartan zenginliğin aksine Allah'ın sevdiği kullarına kendine yakın olmaları için verdiği bir nimettir. Zenginlik, insanın kibirlenmesine, şımarmasına ve meşru olmayan arzularını tatmin etmesine inkân sağlayabilir. Zengin bir kimsenin nefesine hâkim olması, fakirin nefesine hâkim olmasından daha zordur. Onlar, hayrı ancak şer, belâ ve fesat olarak gördükleri bu dünyadan kurtulmakta bulacaklarını düşünürler ve bundan dolayı "bir lokma, bir hırka ile" idare etmeyi tercih ederler. Gerçekte, hemen her dinde fakirliği öven ve onu takdis eden kimseler bulunmuştur. Onlar, nefse ve bedene eziyet veren fakirlik nedeniyle ruhun yüceceğine inanırlar. Bu düşünce Hinduizm, İran Maniheizmi ve Hıristiyan

³⁷ Buhari, Rikak, 17.

³⁸ Beyhaki, Şu'abü'l-İman, 5/267.

³⁹ "Allahım fakirlikten ve küfürden sana sığınırım". Bkz., Ebu Davud, Edeb, 101; Nesai, İstiaze, 14.

⁴⁰ İbn Kesir, age, 7/272.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

ruhbanlığı gibi dini akımlardan İslam kültürüne de karışarak bazı mutasavvıflarca kabul görmüştür.⁴¹

İslam'da zühd, Hırsitiyanlık'taki ruhbanlığı hatırlatır tarzda, dünyadan el-etek çekmek, kûşe-i inzivaya çekilmek, tarik-i dünya anlamına gelmez. Zühd, Allah'ın emirlerini eksiksiz olarak ifa edebilmek için dünyevi tutkularından sıyrılmak ve nefsanî arzuların peşinde koşmaktan vazgeçmektir. Dünyaya mağlup ve maddeye mahkum değil tersine onlara galib ve hâkim olmaktır.⁴²

İslam'ın dünyadan el-etek çekmeyi tavsiye ederek insanları tamamen ahirete yönlendirdiğini söylemek de mümkün görünmemektedir. Fakrı övmek için, "*Fakirlik iftihar ettiğim bir şeydir*", kötülemek için de "*Fakirlik iki cihanda yüz karasıdır*" gibi sahih olmayan pek çok hadis te rivayet edilmiştir.⁴³

Diğer taraftan İslam'a göre, bir mü'min için zengin ve servet sahibi olmak da hedef değildir. Bir mü'minin meşru yollardan edindiği servet ve mülk ise yukarıda geçtiği üzere, zekâtı verildiği, başkalarıyla paylaşıldığı ve başta Yüce Allah'ı anmak olmak üzere ölümsüz değerlerin yerine geçirilmediği ölçüde Allah'ın bir nimeti, lütfu, ikramı ve ihsanı sayılır.

Şunu da unutmamak gerekir ki, İnsanoğlu yaratılıştan mal-mülk ve servet edinme içgüdüleriyle donanmıştır ve doğal olarak dünyalık edinmek uğrunda didinir durur. Bazen bu, bir tutku, bir ihtiras halini de alabilir. Dolayısıyla, zaten böyle bir içgüdüye sahip olan insanı İslam'a göre, ayrıca mal-mülk ve servet edinmesi ve zengin olması için teşvik etmeye gerek yoktur. Tersine zengin olma tutkusu çoğu zaman insanın ahlâk kurallarını çiğnemesine, yasaklanmış yollara girmesine, haksızlık yapmasına ve gayrimeşru yollardan servet sahibi olmasına yol açacağından bu hususta onu frenlemek ve meşruiyet sınırlarında kalması için onu uyarmak gerekmiştir. İşte İslam, sınırsız servet edinme arzu ve hevesine sahip insanın ihtirasını dizginlemek için dünyevi zenginlik yerine kalıcı ve sürekli olan âhiret zenginliğini önermektedir.

Görüldüğü üzere, İslam ahlaki bir görev olarak sadakayı ve fakirlere infak etmeyi savunmakta; sırf servet maksadıyla mal biriktirmeyi teşvik

⁴¹ Bununla birlikte fakirliği zenginliğe tercih eden sûfiler meşru yollardan edinilmiş ve meşru şekilde harcanan zenginliğe karşı da değillerdir. Hatta zenginliğin fakirlikten daha üstün olduğu görüşünü savunan sûfiler de vardır (bkz., Uludağ, Süleyman, İnsan ve Tasavvuf, Mavi Y., İst. 2001, s. s.292). **Cebriye** ise fakirliği bir şer ve belâ görmekle birlikte bunun kaçınılmaz bir kader, takdir-i ilahi olduğu için herkesin kendi durumuna razı olmasını ileri sürmüşlerdir.

⁴² Uludağ, age, s.292.

⁴³ Acluni, II, 87,88; Uludağ, age, s.118.

etmemektedir. Aksine, İslam'a göre nihai ilgi alanı, âhirettir. Bu durumda şöyle bir soru akla gelebilir. Hayır-hasenat şeklinde Allah için malın fakirlere yeniden taksimi bir ahlâki ve dini görev ise bu, İslam'ın aslında tembellik ve fakirliği cesaretlendirdiği anlamına gelmez mi? Pek de öyle görünmemektedir. Her şeyden önce, Kur'an en azından teoride tembelliğin dışı vurumu olan hırsızlığa yönelik, "suçlarına karşılık Allah'dan ibret verici bir ceza olarak"⁴⁴ sorumluların "ellerini kesme" kuralını uygulamak suretiyle sert tedbirler getirmiştir. Diğer taraftan zenginlerin sadaka vermesi övülürken fakirlerin onu alması teşvik edilmemiştir.⁴⁵ Onun yerine, İslam bireyin kendi emeğinin, onun geçim kaynağını oluşturduğu görüşünü savunmuş görünüyor. Sünnet'teki birçok örnekte, az gelir getirse ya da güçlük içerse de kendi el emeğinden gurur duymaya, kendine güvenmeye ve kendi kendine yeterliliğe vurgu yapılırken, dilenmek, bağımlılık, pasiflik ve tembellik hor görülmektedir.⁴⁶

b) Pre-Modern Toplumlarda Çalışma Anlayışı

İktisadi hayatın atadan kalma usullerle geleneksel kurallara göre biçimlendiği pre-modern toplumlarda, günümüzdeki anlamıyla bir çalışma konsepti söz konusu değildir ve premodern insan "doğal" bir insandır. Ekonomik faaliyetler sadece var olmak için yeterlilik ilkesine göre düzenlenir. Çiftçiler ya da zenaatkârlar çalışmaya sadece "geçim"lerini sağlayacakları bir gözle bakarlar ve daha fazla da bir şey beklemezler.⁴⁷

Çalışma, özellikle Antik çağ düşünürleri arasında köle sınıfına özgü "aşağılık" bir iş olarak düşünülmüştür. Çünkü çalışma bir "zorunluluk" gereği "beden üzerinde bir denetim" kurma sürecidir. Oysa Antik çağda "zorunluluk" ve "özgürlük" birbirinin zıddı kavramlar olarak değerlendirilmiş ve özgür insanların zorunlulukların kölesi olamayacağı vurgulanmıştır. Bu çağda birçok düşünür tembelliğe övgüler düzmüştür.⁴⁸

⁴⁴ Kur'an, 5: 39.

⁴⁵ Hz. Muhammed şu kuralı getirmiştir: "Yüksek (veren) el alçak (alan) elden daha hayırlıdır". Buhari, Zekat, 17; Müslim, Zekat, 55.

⁴⁶ Bayat, age, 17.

⁴⁷ Sombart, Werner, "Kapitalizm Öncesi İktisadi Görüş, Der. M. Özel, Kapitalizm ve Din içinde Ağaç Y., ist. 1993, s. 39.

⁴⁸ Örneğin Platon "Cumhuriyet" adlı eserinde şunları söylüyor: "Tabiat, ne kunduracı yaratmıştır ne de demirci. Bu tür uğraşlar, onları uygulayan insanları, o aşağılık ücretlileri, durumları dolayısıyla siyasi hakları olmayan adsız sefilleri açtırmaktadır. Yalan söylemeye ve aldatmaya alışık tüccarlara gelince, onlara sitede katlanılmaz bir kötülük olarak katlanabiliriz ancak". Bkz., Lafargue, Paul, Tembellik Hakkı, çev. Ahmet Angın, 27 Y, İst, ts., s. 71.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

Çalışma kavramının etimolojisine bakıldığında da çalışma anlayışının bir tür ceza olarak nitelendirilen söz konusu olumsuz veçhesi ortaya çıkar. Batı dillerinde çalışma anlamına gelen "travail" kelimesi, Latince işkence âleti olan "tripalium"dan türemiştir. Eski Yunan'da el işi basitçe bir belâ, bir ceza idi. Bu, Yunan kültüründen etkilenen Roma'da da böyleydi. Romalıların çalışma için kullandıkları "labour" sözcüğü "zahmet", "yorgunluk", "acı", "istirap" gibi çağrışımlara sahiptir.⁴⁹

Aynı şekilde, Yahudilik zor ve el işine dayanan çalışmayı kınarken, entellektüel işi ise değer saymıştır. Yahudiliğin ideal şahsiyet tipi bilginidir.

İslam'ın gelişinden önce *Cahiliye* döneminde, yerleşik Arapların başlıca dört ana işleri vardı: Ziraat (Medine'de), ticaret (Mekke'de), denizcilik (Umman'ın kıyı şeridinde) ile tüm bölgede halıcılık ve demircilik gibi el işçiliği. Bedevi Araplar el işçiliğini ve denizciliği genellikle küçümsemekteydiler. Sözelimi "Beni Temime, Azdleri "gemici" diye küçümserlerdi, zira bunların Umman'daki hısımları denizciydiler".⁵⁰ Bu, kısmen Arapların denizden korkmalarından kaynaklanmaktaydı.⁵¹

Mekke'de asil Kureyş kabilesi zenaatı hor görüyordu. Onlar ziraatle iştigal eden Medinelileri de küçük görüyorlardı. Genel olarak, Cahiliye Arapları ücretli olan ve el ile yapılan işi hakir görmüşler, ziraat, denizcilik ve zenaat gibi meslekleri küçümsemişlerdir. Kendilerinin ve mesleksiz yaşayanların işlerini yapmak üzere, mevkilerinin başkalarını kiralamalarına uygun olması, bu asillere güzel göründü. Böyle kimselerin vakarlarını koruduklarına ve kendilerini küçük düşürmediklerine inanılır. Söz konusu işlerin yerine, asil bir *bedevi* için, "deve/sığır çobanlığı, ticaret, avlanma ve soygun, onun gözünde insanların değer verdiği yegâne mesleklerdi".⁵²

Diğer taraftan, genel olarak o dönemde "zahmetli çalışmayı" ve 'iş'i ve daha spesifik olarak başkalarına hizmet etmeyi ifade eden *el-mihne* terimi, küçük düşmeyi/alçalmayı (humiliation) de tazammun ediyordu. Gerçekte, bu kelime, hizmet etmek, kibrini kırmak, mertebesini düşürmek ve el işinde istihdam etmek anlamına gelen *mahana* fiilinden türemiştir.⁵³

⁴⁹ Bozkurt, Veysel, Puritanizmden Hedonizme Yeni Çalışma Etiği, Alesta Y., Bursa, 2000, s. 15-16. Kırgızca'da çalışma karşılığı olarak kullanılan "emgeg" (Türkçe'de emek) sözcüğü de benzer bir biçimde "sıkıntı", "zahmet" ve "yorgunluk" gibi anlamlara gelmektedir.

⁵⁰ *Encyclopaedia of Islam*, Leiden/New York, Brill, 1987, c.I, s.375.

⁵¹ *Cambridge History of Islam*, Cambridge, Cambridge University Pres, 1970, c.I, s.88.

⁵² *Encyclopaedia of Islam*, c.I, s.375.

⁵³ Bkz., *Lisan el-Arab*, XVII, s.313.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Çalışma, ancak modern çağda endüstrileşme sürecine paralel olarak toplumsal hayatta merkezi bir önem kazanmıştır. Pre-endüstriyel toplumların "doğal insan"ı için çalışma, geçim için yapılan bir süreçtir ve genellikle "özel alan"a hapsedilmiştir. Çalışmanın "kamusal alan"da gerçekleştirilmesi modern çağın bir ürünüdür. Yine pre-endüstriyel toplumlarda insanlar şimdikinden daha az çalışmaktadırlar. Daha fazla kazanmak için kimse çabasını yaygınlaştırmak veya derinleştirmek fikrinde değildir.⁵⁴ İşçi mümkün olduğunca fazla çalışarak günde ne kadar kazanacağını değil kazandığı gelirin kısa ya da uzun vadede kendisine ne kadar yeteceğini düşünmektedir.

Bu dönemde aşırı servetle başkalarından farklılaşan gruplar da vardı kuşkusuz. Dini kaynaklar bazı medeniyetlerin göz kamaştırıcı gelişmelerinden ve daha sonra çöküşlerinden ya da bireysel olarak aşırı servet sahibi olan kimselerden söz eder. Ancak, o zamanlar çok çalışma modern çağdaki kadar yüceltilmemiştir. Elde edilen servet ciddi çalışmak olmaksızın, daha çok köle ve hizmetçilerin emeklerine dayanmış olmalıdır.

Tablo: Antik Yunan, Roma, Erken Hıristiyanlık ve Calvinizm'de Çalışma ve Boş Zaman Anlayışları

Dönemler	Çalışma	Boş zaman
Antik Yunan Kültürü	Olumsuz	Tefekkür
Roma Kültürü	Amaçları gerçekleştirmek için gerekli	Daha çok çalışmak için dinlenme
Erken Hıristiyanlık	İnsan ihtiyaçları için gerekli	Boş zaman: Tanrı'nın tefekkürü
Calvinizm	Cennete "seçilenler" arasına girebilmek için bir araç	Serbest zaman:tembellik

Kaynak: E.E.Bear, *The Sensitive I*, John Wiley&Sons, Inc., 1975, s.18'den dönüştüren Bozkurt, Puritanizmden Hedonizme, s.21.

c)İslam Çalışma Ahlakı

İslam kültüründe dünyevi alâkalar, -dünyevi çalışma onlar arasındadır- ebedi âhiret hayatıyla karşılaştırıldığında sadece değersiz bir anı teşkil eder. Bununla birlikte İslam'ın çalışmaya karşı herhangi bir olumsuz tavır alması şöyle dursun ona kayıtsız kaldığı bile söylenemez.⁵⁵ Çünkü dünya ve dünyalık için çalışma, Müslümanın Allahın emirlerine

⁵⁴ Bozkurt, age, 19.

⁵⁵ Ayas, M.Rami, *Kur'an-ı Kerim'de Çalışma Kavramı, Sosyolojik Bir Yaklaşım*, Akademi Kitabevi, İzmir, 1994, s.25.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

uygun yaşayabilmesi ve âhirete hazırlık yapabilmesi için zorunlu bir faaliyet alanıdır. Bundan dolayı dürüstlüğe, ticaret ve alışverişte insanları kandırmamaya, el emeğine, içerisinde yaşanan dünyayı bütün canlılar için daha yaşanabilir kılmaya yönelik Kur'an-ı Kerim ve hadislerin emir ve tavsiyelerinden, Weber'in Protestan "dünyevi çileciliğini" (asketizm) yansıtmaya da, rahatlıkla bir İslam çalışma ahlak ilkeleri belirtebilir.

Son yıllarda Müslüman toplumlarda, 'İslam ekonomisi' ve 'İslam çalışma hayatı'yla ilgili araştırmaların, daha önceden karşılaşılmamış bir hızla ilerlediği görülmektedir.⁵⁶ Bu literatür, İslam ve onun ekonomik gelişimiyle ilgili Weberci yorumun yanısıra Marksizm okullarına karşı deklare edilmemiş bir argümanı isim zikretmeksizin ileri sürmüş görünüyor. Bu eserlerde dört ana tema hâkimdir.

İslam çalışma ideolojisi serbesiyetçidir, yani liberaldir.

Çalışma, genellikle İslam'da övülmüş ve yüksek değer verilmiştir.

İslam'da çalışma esas olarak kutsal bir oluşuma sahiptir. O, ibadet ve cihat olarak görülmüştür.

Sıkı çalışma ve disiplin özellikle teşvik edilmiştir.⁵⁷

Bazı İslam yorumcuları İslam'ın çalışmayı *cihad* (kutsal savaş), işçileri yeryüzünde Allah'ın sözünü yaymak için savaşan *mücahidin* olarak gördüğü fikrini benimsemişlerdir. Diğer taraftan, birçok İslam bilgini ve yorumcusunun belirttiği gibi, İslam'ın çalışmayı bir ibadet olarak gördüğü söylenebilir. **İsmail Faruki**'ye göre, İslam'da çalışma "sadece itibar gören bir şey değil, aynı zamanda bir ibadettir de". Faruki "bir kimsenin kendisinin, ailesinin, akrabasının ya da tüm toplumun ihtiyacını karşılamayı gaye edinen herhangi bir meşru çalışmayı kapsar" demek suretiyle çalışmayı ibadet olarak değerlendirir.⁵⁸

⁵⁶ Issa Abduh ve Ahmad İsmail Yahya, *el-'amel fi'-İslam* (Work in Islam), Cairo, Dar el-Ma'arif, 1983; Zaydan Abdul el-Baqi, *el-'amel ve el-'Ummal ve el-Mihan fil-İslam* (Work, Workers and Professions in Islam), Cairo, Mektebeh Wahba, 1978; Ebul-Hasan Banisadre, *Kar ve Kargar Dar Eslam*, (Work, and Workers in Islam), Tahran, Peyami Azadi, 1980; İsmail el-Faruki, *Towards Islamic Labour and Unionism: Three Papers*, Cairo/Geneva. The International Islamic Confederation of Labour, 1980; Abdul-Samih el-Misri, *Muqawwamat el-'amel fil-İslam* (Elements of Work in Islam), Cairo, Mektebeh Wahba, 1982; İbrahim el-Ne'mah, *el-'amel ve el-'Ummal fil-fikr el-İslami* (Work and Workers in Islamic Thought), Jeddah, Adar el-Saudiya, 1985; Ve Mehdi Bazargan, *Work and Islam*, Houston, Free Islamic Literature Inc., 1979. Bkz., Bayat, agm, s.24.

⁵⁷ Bayat, agm, s.10.

⁵⁸ Faruki, İsmail *Towards Islamic Labour and Unionism: Three Papers*, Cairo/Geneva. The International Islamic Confederation of Labour, 1980, s.12.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Hiç şüphesiz İslâm'da ibadet kavramı sadece belirli formel ibadetlerden ibaret değildir. Din, formel ibadet tarzının ötesine geçerek, imanın ciddiye alınması ölçüsünde her alanı kuşatır. İslami literatürdeki "salih amel" kavramı, inanan kimseden yapması istenen ve yaptığı takdirde mükâfat göreceğini umduğu -ister Allah'a karşı kulluk, isterse tüm varlıklara yapılan iyilik türünden olsun- bütün eylemlerin genel adıdır. İslami literatürdeki ibadetin tanımı, "kişinin işlerinden Allah'ın razı olduğu herşeydir".* İslam Hukukunun önemli kaynaklarından birisi olan el-ihytar'da geçen, "Adaletle uygun hüküm vermek, vazifelerin en üstünü ve ibadetlerin en şereflişidir" ibaresi, oldukça dikkat çekicidir. Yine aynı kaynaktaki görüldüğü üzere Hz. Muhammed de "Kazanç peşinde koşmak her Müslüman'a farzdır" demiştir. Bu hadise dayanarak birçok İslam bilgini "ilim peşinde koşmak gibi kazanç peşinde koşmanın her Müslüman'a farz" olduğunu ileri sürmüşlerdir.⁵⁹

İslâm çalışma ahlâkını yansıtan ilkeler, genellikle şu âyet ve hadislerin muhtevâsından kaynaklanmaktadır:

(a) "İnsan için ancak çalıştığı için karşılığı var. Çalışması şüphesiz görülecek. Sonra ona karşılığı eksiksiz verilecek. Gerçek şu ki, sonunda Rabbi'ne varılacaktır".⁶⁰

(b) "Namaz bitince hemen yeryüzüne dağılın ve Allah'ın fazlından (lütfundan) arayın".⁶¹

(c) "Hiç kimse kendi el emeğinden daha hayırlı bir lokma yememiştir".⁶²

(d) "Şüphesiz Allah meslek sahibi kulunu sever".⁶³

(e) Bir gün çok enerjik ve çalışkan bir adam gören sahabeler, "Bu adam enerjisini Allah uğruna hasretseydi daha iyi olmaz mıydı?" diye Hz. Peygamber'e sorduklarında o, şöyle cevap verdi: "Şayet o, küçük çocuklarının, yaşlı ebeveyninin geçimini sağlamak için çalışıyorsa ya da kendi geçimini temin ediyorsa o takdirde bu, Allah yolunda (bir Cihad gibi)dir. (Ancak) bir gösteri amacıyla bunu yapıyorsa bu, şeytan uğrunadır".⁶⁴

* el-ibadetü hiye küllü yezahu anhu rabbuhu.

⁵⁹ Abdullah b. Mahmud el-Mevsilî, el-ihytar lita'lili'l-Muhtar, c.4,Beyrut, 1975, s.170.

⁶⁰ Necm, 53/39-41.

⁶¹ Cum'a, 62/10.

⁶² ez-Zebidi, Zeynü'd-din Ahmed b. Ahmed, Sahih-i Buharî Muhtasarı Tecrid-i Sarih Tercemesi ve Şerhi, çeviri ve yorum: Kâmil Miras, DİBY, c.6, Ank. 1972, s. 967; Nesei, Fey, 5.

⁶³ Mecmau'z-Zevaid, 10/200; Kenzü'l-Ummal, 1919.

⁶⁴ Mecmau'z-Zevaid, 4/325.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

(f) "Çoğu insanın farkında olmadığı iki nimet vardır; sağlık ve boş zaman".⁶⁵ Burada "boş zaman" ile "güzel ve faydalı işleri yapmak" için kalan zaman kastedilmektedir.

(g) "Kıyametin vuku bulduğu anda bile olsa elinde tuttuğun fidanı dik"⁶⁶

Bütün bunlar, İslam'ın çalışma hayatına yönelik ilkesel düzeyde de olsa bir "çalışma ahlakı" getirdiğinin belirtisidir. Hiç kuşkusuz bu ilkeler, Protestanlığınkinden de tamamen farklıdır. Yukarıda bahsedildiği üzere, Protestanlık'ta, bireyler seçilip seçilmediklerini ya da lânetli olup olmadıklarını bilmediklerinden dolayı sürekli belirsizlik ve endişeli bir halde kalma temayülündedirler. Bu endişe halinden kendilerini kurtarmaları için onlara iyi işler yapmaları, sıkı çalışmaları, disiplinli ve dürüst olmaları tavsiye edilmiştir. Durum böyleyken Müslümanların, kurtuluş (salvation) amacıyla, özellikle benzer çabalara girme ihtiyacını duymadığı aşikârdır. Zira, İslam'da, bir belirsizlik ve ebedi günahkârlık duygusu hali kolaylıkla meydana gelmez.

Müslümanlar, İslam öncesi asillerin, Eski Yunanlılar ve Yahudiler'in aksine, el işine oldukça yüksek değer verirler. Tıpkı Protestanlık'taki gibi, İslam tembelliği ve insan kaynaklarının israfını reddeder. İslam, başkalarının malına güvenmeyi teşvik etmez ve bireyin geçimini sağlamada manevi bir görev olarak kendi kendine yeterliliği esas alır.⁶⁷ Bununla birlikte, Puritan çalışma ahlâkının aksine, sırf kendisi için veya servet yığmak amacıyla dünyevi çilecilik (asketizm) teşvik edilmez. Temel uhrevi görevlerini terkederek mal-mülk yığmak amacıyla kendilerini haddinden fazla işe kaptıranlar kınanırlar. Yığmak maksadıyla servet biriktirmeye çalışan zenginler gerçek 'fakirler', 'Cennetin fakirleri' olarak görülür. Mal-mülk sahibi zenginler mallarının bir kısmını ihtiyaç sahipleri arasında dağıtmak suretiyle ancak saadete ererler. Ahirette ebedi refah ve saadeti hasıl eden, bu (Allah uğrundaki hayırlı) çalışmadır.

İslam'ın "servet üretmede olduğu kadar çalışmada itidali (moderation) teşvik ettiği" doğrudur. Yine "Weber'in kapitalist bir rasyonel ideal tipinin İslam ile uyuşmadığı sonucu oldukça haklı" görülebilir. Ancak, İslam'ın nihai ilgisinin ahiret olduğundan hareket ederek "çalışmanın hiçbir şekilde ahlâki bir görev, dini pratik ya da ibadet olarak görülmediği" ve dolayısıyla İslam'da "sıkı çalışma, disiplin ve zaman bilincine ihtiyaç duyulmadığı" tarzındaki Bayat'ın görüşüne⁶⁸

⁶⁵ Buhari, Rikak, 1; Tirmizi, Zühd, 1.

⁶⁶ Tecrit, 7/124.

⁶⁷ Bayat, age, 21.

⁶⁸ Bayat, age, 21.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

ihtiyatla yaklaşılmalıdır.⁶⁹ Zira, sadece İslam'ın değil genel olarak bakıldığında Yahudilik ve Hıristiyanlığın da nihai ilgilerinin âhiret olduğu söylenebilir. Bu nedenle dinlerin uhrevi amaçlı olmaları, onların dünyayı ihmal ettiği ve çalışmayı bir ibadet olarak görmediği anlamına gelmez.

İslam'ın çalışma ahlakına yönelik yukarıda tespit edilmiş olan statik olmayan ilkeleri yazarlar, Miladi 7. asra ait âyet ve hadisleri dinamik bir tarzda yorumlamak suretiyle bir çalışma ahlakını gündeme getiriyorlar. Her ne kadar Bayat, eleştirdiği müelliflerin ilgili âyet ve hadisleri literal bir okumaya tabi tuttıklarını ve meseleye holistik bakmadıklarını söylüyorsa da gerçekte kendisi literal okuma biçimine sahip bir kimse görüntüsü içindedir. Miladi 7.asır Mekke ve Medinesi'nde nazil olan âyetlerin ve o dönemde konuşan Hz. Muhammed'in sözlerini, satatik olarak sadece belirli bir kültür kalıbı içinde dondurmak, bizim böyle bir değerlendirme yapmamızı gerekli kılmaktadır.

Gayet açıktır ki, Protestanlık ile İslam aynı konum ve bağlamda değerlendirilebilecek bir örneklik değildir. Bu, çalışma ahlakı temelinde de kıyaslanabilecek bir örneklik oluşturamaz. Kıyasın sağlıklı olabilmesi, iki tarafın genel benzerliklerinin çokluğuna bağlıdır. Her şeyden önce, Protestan ahlâkının ortaya çıkışı İncil'den yaklaşık birbuçuk asır sonradır. Dinin retoriği dinamik olarak sürekli gelişim içerisindedir. Hıristiyanlığın Protestan ahlâkı versiyonu, sosyal, ekonomik, psikolojik faktörlere bağlı olarak ortaya çıkmış ve bütünüyle de İncil'i yansıtmamaktadır. Hz. Muhammed tıpkı Hz İsa gibi bir tüccar değil, bir Peygamberdi. Peygamberlerin getirdiği ilkeler her zaman aynı olmuştur ve onlar kendi dönemlerinin kültürlerinden bütünüyle kopmuş değillerdi; kendi kültürel kodlarından bütünüyle kopmadan dünya ile ilgilendikleri kadar hatta ondan daha fazla olarak Âhiretle ilgilenmek durumundaydılar.

Binaenaleyh, Hıristiyanlıktan yaklaşık birbuçuk asır sonra ortaya çıkan Protestan ahlâkıyla İslam'ın daha ilk 23 senesine ait âyet ve hadislerin muhtevasını statik tarzda kıyaslamak suretiyle yoruma dayalı

⁶⁹ Assef Bayat'ın görüşünü şöyle özetlemektedir: İslam ahlâkında, (Kur'an ve Sünnet) çalışma (work) belirli maddi ihtiyaçları karşılamanın ve zorunlu ihtiyaç maddelerini elde etmenin bir vasıtası olarak görülür. Protestanlığın aksine, çalışma birçok İslam yorumcusunun iddia ettiği gibi, hiçbir şekilde ahlâki bir görev, dini pratik ya da ibadet olarak görülmez. Aksine, ahlâki görev diğer insanlara bağımlı olmaksızın bir kimsenin kendi geçimini sağlamasıdır. İkincisi, insanlar sadece ihtiyaç hissettikleri kadar, umumi maddi ihtiyaçlarını tedarik edecek kadar çalışmalıdır, ne daha fazla ne de daha az. Açıkçası, 'ihtiyaçlar' fikri tarihi bir unsur olmasının yanı sıra bir sübjektifliği de içerir. 'İhtiyaçlar'ın nitelik ve derecesi muhtelif yer ve zamanlarda değişiklik gösterir. Bununla birlikte "aşırılık (excessive)" olarak algılanan ihtiyaçlar, mutedil ve vasat bir yola çağırarak Kur'an ve Sünnet tarafından zaman kaydı konulmaksızın belirtilmiş ve tahdit edilmiştir. Bkz., Bayat, agm, s.18.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

çalışma ideolojisi söylemi isabetli görünmemektedir. Âyet ve hadislerin "sıkı çalışmayı" (hard working) savunmadığını söylemek, tarihselliği ve toplumsal değişimi göz ardı etmek demektir. Kur'an ve hadislerde ısrarla "sıkı çalışmayı" aramak, orada herhangi bir diğer maddeyi (örneğin atomu, hücreyi ya da asabiyeyi, toplumsal değişmeyi vb) aramaya benzer. Belki aranılan maddelerin bir çoğu vardır ama sadece bir öz olarak vardır. Detay bulunmadığı için özün açılımlarını görememek, İslamın dinamik yapısına uymayacak tarzda onu belirli kalıplara hasretmektir.

Bu nedenle aynı konumda olmayan İslam dini ile Protestanlık kıyaslamasının isabetli olmadığı kanatindeyiz. İslam bir din iken Protestanlık, Hıristiyanlıktan asırlar sonra ortaya çıkmış bir mezhepsel yapılanmadır ve hiçbir zaman orijinal Hıristiyanlıkla aynı değildir. Bayat'ın haklı görülebileceği en önemli nokta, İslam'ın dünyevi çileciliği ve dolayısıyla acımasız vahşi Kapitalizmi yansıtmadığı hususudur.

d) İslam ve Ekonomik Gelişme

İslam dini bizatihi içerdiği ilkelerle, İslam ülkelerinin ekonomik yönden geri kalmasına yol açıp açmadığı sorusu zaman zaman gündeme gelen konulardandır. Bu soru ilk defa, İslam ülkelerinin ekonomik yönden geri kalmasına şahit olan on dokuzuncu yüzyılın sonlarında ortaya atılmış olmalıdır. İslam dininin, içerdiği "rızk" kavramı nedeniyle ya da "değişimin aracı olmak yerine pasif olarak değişimin kendi kendine oluşmasını beklemek yönünde bir eğilimi ifade eden "mehdi beklentisi" nedeniyle, hâkim olduğu bölgelerde ekonomik gelişmeyi engellediğini ileri sürenler vardır.⁷⁰

İslam dininin ekonomik gelişmeye engel olduğunu iddia eden Weber, Batı Avrupa'da ortaya çıkan kapitalizme olağanüstü derecede değer atfetmiş ve genel olarak Hıristiyan kültürünün dışında yer alanları kapitalizme engel olan toplumlar olarak düşünmüştür. Ötekiler konumundaki özellikle Çin, Hindistan ve İslam kültürleri, sahip oldukları kültürel kodlarının nitelikleri sebebiyle kapitalizmden mahrum kalmışlar ve dolayısıyla, ekonomik bakımdan yeterli seviyeye ulaşamamışlardır.

Weber'in diğer kültürlerle ilgisinin ana nedeni, Protestan Ahlakı tezine dair önermelerini tarihsel kanıtlarla desteklemek ve kapitalizmin Avrupa dışında çıkmayışının açıklayıcı faktörleri bulmaktır. Buna bağlı olarak onun esas amacının zımnen Batı medeniyetinin üstünlüğünü ortaya koymak olduğu söylenebilir. O, güçlü akrabalık bağlarına sahip tipik Çin toplum yapısını, patriyarkal, ayrımcılık ve iltimas ile yönetilen

⁷⁰ Bu konuda bkz., Özcan, agm, s.5.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Çin devletini, sistematik düşünceyi zorlaştıran Çin dilini⁷¹ ve Hindistan'daki kast sistemini kapitalizmin çıkışını engelleyici yapısal faktörler olarak düşünmüştür.⁷²

İslamla ilgili olarak derin bir anlayışı olmamasına rağmen tüm rasyonellikleri bünyesinde barındıran kapitalizmin zemin hazırlayıcıları olarak gördüğü, “*serbest Pazar*”, “*rasyonel teknoloji*”, “*rasyonel hukuk*”, “*otonom şehirler*” ve bunların ortaya çıkardığı “*burjuva sınıfı*” gibi olguların İslam toplumlarında yer edinemediğini ileri sürer. Bunlar bütünüyle Batı toplumlarına ait değerlerdir. İslam dünyasında onların yerini *dinî hukuk ve iş dünyasındaki devlet müdahalesi* almıştır. Ona göre İslam toplumlarının karakteristik özelliği, *şehir hayatının ve siyasal istikrarın yokluğu-varolan şehirler müstebit kral ya da padişahın askeri karargâhıdır-, dinî ve keyfi hukukun geçerliliği ve ticaretle sürekli devlet müdahalesinin varlığıdır.*⁷³ Yani Weber, Hristiyanlıkla İslam'ın kapsamlı bir hukuk sistemine, ve entellektüel bir yapıya sahip olmadığını iddia eder. **Hz. Muhammed**'in (s.a.v) huzurundaki pejmürde kılıklı ama varlıklı olan adamları görünce; “*Allah bir kimseye zenginlik (nimet) ihsan ettiği zaman, işaretlerini onun üzerinde görmek ister*” sözünü, herhangi bir Puritan ahlâkının tam karşı ucunda duran, *feodal* statü anlayışının bir karşılığı olarak yorumlar.⁷⁴

Weber'in girişimci kapitalist ruhun doğu toplumlarında ortaya çıkmamasıyla ilgili teorisi birçok sosyal bilimci tarafından da oldukça hatalı bulunmaktadır. Her şeyden önce kapitalizmin yükselişinden belirli bir dinin değer sistemlerinin sorumlu olduğunu söylemek kolay değildir. Trever Roper'in belirttiği gibi girişimci bir azınlığın ortaya çıkmasındaki kritik faktör, doktrinel bağımlılıktan ziyade hareketli ve girişimci olmak zorunda olan *göçmen konumudur.*⁷⁵

Başta Weber olmak üzere İslam'ın ekonomik gelişmeyi engellediğini savunanlar Müslümanların geçmiş dönemlerdeki hâkimiyetlerini ve gelişmiş uygarlık düzeylerini gözardı etmiş görünüyorlar. Onların hatası, İslam dini ve Müslümanların davranışları arasındaki ilişkiye atfettikleri nedensellikte yatar. İslam ülkelerinin halihazırdaki geri kalmışlığını İslam'a bağlamak ve dolayısıyla İslam'ın

⁷¹ Weber, Max, *The Religion of China*, H.H.Gerth (trans), New York, 1951.

⁷² Weber, Max, *The Religion of India*, H.H.Gerth (trans), New York, 1952.

⁷³ Turner, S. Bryan, *Weber and İslam*, London, Weber and İslam, 1974, s. 3, 14.

⁷⁴ Weber, Max, *The Sociology of Religion*, Translated by Ephraim Fischhoff, Beacon Press, Boston. 1963, s. 263.

⁷⁵ Goldhorpe, J.E., *The Sociology of The Third World: Disparity and Development*; Cambridge University Press, 1984, s.209.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

ilkeleriyle Müslümanların davranışlarını aynileştirmek, sorunu basitleştirmektir. Objektif bir gözlemci İslam'ın bu konudaki ilkelerine göz attığında, sorunun hiç te böyle olmadığını hemen anlayabilir. Nitekim **Maxime Rodinson**, diğer bazı dinlerin iktisadi faaliyeti genellikle teşvik etmek yerine, günlük yiyeceklerini kendilerine sağlayacak olan Tanrı'ya güvenmelerini inananlarına öğütlerken, "İslam'ın ticari aktiviteye taraftar görüldüğünü" ileri sürmek suretiyle Weber'in fikrini bütünüyle reddetmiştir.⁷⁶ Bu nedenle, İslam ülkelerindeki ekonomik geriliğin doğru açıklaması, daha çok harici faktörlerin; "uluslar arası çarpık güç ilişkilerinin" ve özellikle "kolonyalizmin" tesirinin incelenmesiyle ancak mümkün olabilir.

Doğrusu, iki temel kaynak olan Kur'an ve Hadislere bakıldığında, İslam'ın Protestanlık'ta olduğu gibi dünyevi bir çileciliği (asketizm) önermediği açıkça görülür. Protestanlık'ta, bireyler seçilip seçilmediklerini ya da lânetli olup olmadıklarını bilmediklerinden dolayı sürekli belirsizlik ve endişeli (anxiety) bir halde kalma temayülündedirler. Bu endişe halinden kendilerini kurtarmaları için onlara iyi işler yapmaları, sıkı çalışmaları, disiplinli ve dürüst olmaları tavsiye edilmiştir. Durum böyleyken Müslümanlar, ebedi saadete girmek (kurtuluş-salvation) amacıyla, özellikle benzer çabalara girme ihtiyacını duymamışlardır. Zira, İslam'da, bir belirsizlik ve ebedi günahkârlık duygusu hali kolaylıkla meydana gelmez. İslam'daki uhrevilik, ebedi günâhı ve sürekli bir lânetlenme endişesini içeren Protestanlıkta olduğundan farklıdır. Bununla birlikte Müslüman bireyler kendileri ve toplumları için gerekli olan işleri hakkıyla, samimiyetle ve mutedil bir şekilde yaparak ve daima hedefe ulaştıracak "orta, ılımlı, düzenli" bir yolu tutarak dünyevi işlerini düzenleyebilirler.

Diğer taraftan, İslam'da sosyal hayatla içiçe olan Allah inancına ilâveten belirgin bir âhiret inancının bulunuşu, Müslümanların ufkunun ölüm ötesine daha fazla uzamasına yol açabilir. Ancak ölüm öncesi ve ölüm sonrası hayat birbirleriyle o kadar yakından ilgilidir ki kişi, hayır ve gelirlerinin alternatif kullanma alanlarını aynı zamanda toplumsal menfaatlere de yönelik olarak artırabilmektedir. "Karz-ı Hasen" vermek, yoksul ve muhtaçlara yardım etmek, hayvanları korumak, gelecek nesillerin refahı için harcama yapmak, fert için kısa dönemde bir yarar sağlamasa bile, toplum hayatının iyileştirilmesine yol açacaktır.⁷⁷

⁷⁶ Rodinson, Maxime, *İslamiyet ve Kapitalizm*, çev. O. Suda, Gün Y, İst. 1969, s.14.

⁷⁷ Kehf, Münzir, "İslam toplumunda Tüketici Davranışı", *İş Hayatında İslam İnsanı* (Homo Islamicus), MÜSİAD, 1994, s.157-158.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Keza, İslâm'da başarı servet birikimiyle değil "Allah rızası" terimiyle tanımlanmıştır. Fazilet, dürüstlük ve Allah'a kulluk O'nun rızasını kazanmanın anahtarlarıdır. Sekülerleşmenin nihai amacına ulaşmış görüldüğü Batı'da ise "ekonomik rasyonelizm" ve "faydacılık" anlayışıyla başarı, genellikle katı bir biçimde "insanın para kazanması" olarak tanımlanmaktadır. Mal ve servete ulaşma hayatın nihai amacıdır. Servet kazanımı, meziyet ve becerikliliğin ifadesidir. Ahlaki değer ve tutumların kaynağı ise faydacılıktır. Weber'in ifadesiyle, "dürüstlük insanın kredisini artırdığı için yararlıdır".⁷⁸

*Laissez faire** anlayışındaki kapitalizmin sonuçlarının şu gelinen aşamada bile insanlığı nereye götürdüğü ve nelere mal olduğunu tartışmak, bu çalışmanın temel hedeflerinden değildir. Ancak yer gelmişken burada "piyasa toplumu" kavramına temas etmeden geçemeyeceğiz. İlk olarak kapitalizm ile birlikte XVI.yüzyılda ortaya çıkan "piyasa toplumu" kavramı, iş, sermaye, gıda, ilaç, evlilik, din işleri, simgesel değerler vb.türden akla gelen her şeyin piyasasının ve pazarının olduğu anlamına gelmektedir. Piyasa toplumunda dini, ırkı, rengi, cinsiyeti, kıyafeti ne olursa olsun insanlar eşit derecede sadece müşteri ya da satıcı olarak görülürler. Ne var ki, piyasa denilen bu sosyal kurum kapitalist düzen sayesinde bir yandan, çok az sayıdaki milletlere hayat, insanlığın büyük kesimine ise toplumsal mutsuzluk ve ölüm üretirken öte yandan, temel bir teolojik sapkınlığa ve bir kokuşmuşluğa yol açmaktadır. Şöyle ki, bu anlayış "meta dini" diye isimlendirilen modern bir putperestlik biçiminin ortaya çıkışına kaynaklık etmektedir. Meta dininin temel dogması paraya perestij etmedir. Tanrı'nın yerini artık para almıştır; para her şeye kadirdir; yeri de göğü de yerinden oynatır. Böyle bir düşünce **Hallac-ı Mansur**'un "sizin taptığınız şey, ayağımın altındadır" sözüyle tam uyuşmaktadır. Mutlu ve başarılı insanlar *fena fil-mal* olabilmiş kimselerdir. Kendine has didaktiğiyle, özgün bir kateşizmi vardır bu dinin: Şirin ve tatlı kızlar, ulaşılması sadece paranın gücüyle mümkün olan eşyayı milyonlarca insana teşhir ederler. Bankalar, mabetleridir bu dinin. Merkez binalarındaki görkemlilik karşısında, fani insanlar öylesine büyülenirler ki, gişlerin önünde saf tutarken, kendiliğinden dinsel bir sesizliğe bürünürler. Büyük piyasalar ve tüketim merkezleri ise birer hacc merkezleridir. Bu vaad edilmiş topraklara insanları hacca götürmek üzere sürekli seferler düzenlenir. Ayrıca,

⁷⁸ Weber, Max, Protestan Ahlakı ve Kapitalizm, çev. Zeynep Aruoba, Hil Y., İst. 1985, s.41.

* "Bırakınız yapınlar; bırakınız geçsinler".

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

bankerler ve finansörlerden müteşekkil kâhinleri (din adamları sınıfı) vardır bu dinin.⁷⁹

İslam'ın iktisadi hayata yön veren ahlâki ilkeleri şöyle sıralanabilir:

a) Yürütülen iktisadi faaliyetin meşru olması. İslam'a göre, falcılık, fuhuş, gasp, işkence, içki ve satışı, riba yoluyla kazanç sağlamak yasaklanmıştır.

b) Yürütülen iktisadi faaliyetin ya da ticaretin zarar verici nitelikte olmaması. Karaborsa satış, stokçuluk, uyuşturucu vb türünden tüm zararlı maddelerin ekim ve satımı yasaklanmıştır.

c) Meşru yollardan elde edilen mal ve servetin sarfında orta bir yol takip edilmesi. Saçıp savurmak ve israf kadar cimrilik de tasvip edilmemektedir.⁸⁰

Bu ilkeler, Müslümanları maddi refah için çalışmaya teşvik ederken, onların yaptıkları işleri ahlaki bir zemine oturtmaktadır.

ARAŞTIRMANIN AMACI

Ekonomik başarıyı etkileyen en önemli kültürel değerlerden biri, çalışma zihniyetidir veyahut da muayyen bir kültürdeki çalışma davranışına değer verilme biçimidir. Weber ve diğerleri Batı kapitalizminin gelişiminde Puritan iş ahlâkının tesirini ortaya çıkarmışlardır. Günümüzde, birçok sosyolog güney-doğu Asya toplumlarının son elli yılda elde ettikleri ekonomik başarıları açıklamak için bu ülkelerin özel çalışma değerlerine işaret ediyorlar.⁸¹ Kaçınılmaz politik faktörleri ve uluslararası tesirleri eşit olarak dikkate almaksızın (gelişmişlik veya gelişmemişlik anlamındaki) ekonomik başarının, bir ülkede sadece kültürün sonucu olduğuna inanan bir kuram, açıkça deterministik görünüyor. Bununla birlikte ekonomik performansın kültürel ve ideolojik veçhesini ihmal etme eşit şekilde dar görüşlü bir yaklaşımı temsil eder.⁸²

Batı'da gerçekleştirilen birçok alan araştırması, Kalvinistlerin "çalışmayı bir kariyer ya da iş olarak değil bir meslek olarak gördüklerine"⁸³ dair Weber'in tezini büyük ölçüde doğrulamaktadır. Ancak hemen belirtmek gerekir ki insanlar, dinden bağımsız olarak

⁷⁹ Leonardo, Boff, "Meta Dini ve Piyasa", ed. Mustafa Özel İktisat ve Din, İz Y, 1997, İst. s.311-316

⁸⁰ Bkz., Er, İzzet, Sosyal Gelişme ve İslam, Furkan Kitabevi, Bursa, 1994, s.70-71.

⁸¹ Aidan Foster-Carter, The Sociology of Development, Lancashire, Causeway Press, 185.

⁸² Bayat, agm, 21.

⁸³ Davidson and Caddell, agm, 135.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

toplumsal sınıflarına göre de çalışmalarına bir meslek, kariyer ya da iş olarak bakabilmektedirler. Sözgelimi, yüksek iş güvencesine sahip olan yüksek statülü ve varlıklı kimseler, iş güvencesine sahip olmayanlara ya da memur veya mavi yakalı işçilere göre çalışmalarının bir meslek olduğuna inanmaya daha yatkındırlar. Buna ilâveten yüksek eğitilmişlerin, yüksek gelirli kimselerin, çalışmalarına bir meslek olarak bakma ihtimalleri daha fazladır. Buna karşılık eğitim seviyesi ve gelirleri düşük olanlar, genellikle çalışmayı sıradan ve dünyevi bir iş olarak düşünmektedirler.⁸⁴

Dine kendi kimliklerinin tamamlayıcısı olarak bakan ve kendilerini aktif dindar olarak gören insanlar, holistik bir bakış açısına sahiptirler yani, dini inançlarının çalışma da dahil her şeyle sıkı sıkıya ilişkili olduğuna inanırlar. Bunlar, çalışmalarına imanlarını artıran bir şey olarak bakmaya ve bunun sonucu olarak da çalışmalarını bir meslek olarak düşünmeye yatkındırlar.⁸⁵

Kendilerine ait oldukça gelişmiş dini kavramlara daha az sahip olan ve kendilerini dini yönden daha az aktif gören insanlar ise dini alan ile yaşamlarının geri kalan kısmında kesin ayrımlara gitmeye yatkındırlar. Bu tür kimseler, çalışmayı dini bir görev olarak (ministry) değil de bir iş ya da kariyer olarak düşündüklerinden daha seküler bir bakış açısı geliştirmeye eğilimlidirler.⁸⁶

Acaba dini yönden aktif olarak bilinen Türk işadamları çalışma ahlâkına daha az aktif olanlardan daha fazla mı önem vermektedirler? İnsanların dini inançlarının, onların çalışmaya ilişkin tutumları üzerinde herhangi bir desteği var mıdır?

Teorik olarak tespit edilen İslam çalışma zihniyeti, işadamlarının performanslarını nasıl etkilemiştir?

Bu araştırmanın amacı, işadamlarının çalışma ile dini inançları arasında bir ayırım yapıp yapmadıklarını; özellikle dindar işadamlarının çalışmayı bir ibadet olarak görüp görmediklerini ve bunlara bağlı olarak dini inançların onların çalışmaya tutumları üzerinde herhangi bir desteğinin olup olmadığını tespit etmektir.

ARAŞTIRMA EVRENİ

Bu araştırmanın evrenini, Bursa'da faaliyet gösteren BUSİAD (Bursa Sanayicileri ve İşadamları Derneği), GESİAD (Genç Sanayici

⁸⁴ Davidson and Caddell, *agm*, 141.

⁸⁵ *Connecticut Mutual Life Report on American Values in the '80s: The Impact of Belief*, Hartford, C.T.: Connecticut Mutual Life Insurance Company, 1981

⁸⁶ Davidson and Caddell, *agm*, 138.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

İşadamları ve Yöneticileri Derneği), BOSYÖD (Bursa Ortaölçekli Sanayici ve Yöneticileri Derneği), BUGİAD (Bursa Aktif Genç İşadamları Derneği) ve MÜSİAD (Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği) oluşturmaktadır. Anketimize posta aracılığıyla karşılık veren SİAD üyesi 218 işadamı (199 erkek, 9 kadın) örneklem olarak alınmıştır.

ARAŞTIRMANIN İÇERİĞİ

İşadamlarına yönelttiğimiz şu maddelerle onların iş ahlakını belirlemeye çalıştık.: *"Allah'ın rızasına ulaşabilmek için mevcut işimi daha da geliştirmeyi düşünüyorum", "Ekonomik gelişme dini ve ahlâki değerlerle birlikte gitmelidir", "Mal ve servet, bireylerin çalışkanlıklarının ve dürüstlüklerinin bir karşılığı olarak Allah'ın onlara bir lütfu olabilir", "İslâm dini gelişme ve kalkınmaya engel olmuştur", "İş dünyası ve ticaretin kendine özgü kuralları olduğu için dini inançlarımı hiçbir zaman işlerime karıştırmam", "İş dünyasına girdiğim andan itibaren yoğun iş temposunun, manevi değerlerimi, inanç ve ideallerimi aşındırmaya başladığını farkettim", "Daha fazla üretim ve kazanç için çok çalışmanın ibadet olduğunu düşünüyorum" ve "Kaliteli iş üretiminin İslami bir değer olduğuna inanıyorum"*

1.Allah'ın rızasına ulaşabilmek için mevcut işimi daha da geliştirmeyi düşünüyorum.

MÜSİAD'ın % 85,4'ü, BUGİAD'ın % 77,5'i, GESİAD'ın % 65,8'i, BUSİAD'ın % 63,8'i ve BOSYÖD'ün % 54,5'i Allah'ın rızasına ulaşabilmek için mevcut işini daha da geliştirmeyi düşünmektedir. Bunu fikirlerine uygun bulmayanların oranı şöyle gerçekleşmiştir: BOSYÖD % 27,3; GESİAD % 18,4, BUSİAD % 12,8, MÜSİAD % 4,9 ve BUGİAD % 2,5'dir. Bu soruyu en fazla cevapsız bırakan BUGİAD üyeleri omuştur (% 15). Bütün örgütlerde işadamlarının çoğunluğunun bu soruya olumlu cevap vermesi, onların işi aynı zamanda bir ibadet olarak algıladıklarına da işaret ettiği söylenebilir (bkz., Tablo 1).

2. Ekonomik gelişme dini ve ahlâki değerlerle birlikte gitmelidir.

MÜSİAD'ın % 94'ü, BUSİAD'ın % 81'i, BUGİAD'ın % 75'i, GESİAD'ın % 68'i, ve BOSYÖD'ün % 63'ü ekonomik gelişmenin dini ve ahlâki değerlerle birlikte gitmesi gerektiğini düşünmektedir. GESİAD'ın % 18,4'ü, BOSYÖD'ün % 9,1'i, BUSİAD % 6,4'ü ve BUGİAD'ın % 5'i bunu fikirlerine uygun bulmamaktadır. Ekonomik gelişmenin dini ve ahlâki değerlerle birlikte gitmemesi gerektiğini düşünen hiç bir MÜSİAD üyesi yoktur. Bu soruyu en fazla cevapsız bırakan BOSYÖD (18,2) ve BUGİAD (% 12,5) üyeleri olmuştur (bkz., Tablo 2).

3.Daha fazla üretim ve kazanç için çok çalışmanın ibadet olduğunu düşünüyorum.

MUSİAD üyelerinin % 61'lik bir oranla daha fazla üretim ve kazanç için çok çalışmanın ibadet olduğunu düşünen en az iş grubu olması dikkat çekicidir. Bu yargı karşısında en çok kararsız kalanlar da onlardır (% 12,2). Diğer taraftan % 85,1'lik oranla bunu en fazla fikrine uygun bulan grup BUSİAD üyeleridir. Onu GESİAD (% 73,7), BUGİAD (% 65) ve BOSYÖD (% 54,5) izlemektedir. Bunu fikrine uygun bulmayanlar ise şöyle sıralanmaktadır: BOSYÖD (% 36,4), GESİAD (% 21,1), MUSİAD (19,5), BUGİAD (% 15) ve BUSİAD (% 2,1) (bkz., Tablo 3).

4.İslâm dini gelişme ve kalkınmaya engel olmuştur.

MUSİAD'ın % 93,9'u, BUGİAD'ın % 75'i, BOSYÖD'ün % 63,6'sı, BUSİAD'ın % 51,1'i, ve GESİAD'ın % 42,1'i İslâm dininin gelişme ve kalkınmaya engel olmadığını düşünmektedir. GESİAD'ın % 21,1'i, BUSİAD'ın % 19,1'i, BOSYÖD'ün % 18,2'si, BUGİAD'ın % 5'i ve MUSİAD'ın % 1,2'si bunun tersini düşünmektedir. Burada en yüksek kararsız oranı, GESİAD (% 31,60) ve BUSİAD (% 19,10)'e aittir. Demek ki, söz konusu iki örgüt bu konuda oldukça tereddüt göstermektedir (bkz., Tablo 4).

5.Mal ve servet, bireylerin çalışkanlıklarının ve dürüstlüklerinin bir karşılığı olarak Allah'ın onlara bir lütfu olabilir.

BUGİAD'ın % 75'i, BUSİAD'ın % 66'sı, MUSİAD'ın % 59,8'si, GESİAD'ın % 57,9'u ve BOSYÖD'ün % 27,3'ü mal ve serveti, çalışkanlıklarının ve dürüstlüklerinin bir karşılığı olarak Allah'ın bireylere bir lütfu olabileceğini düşünmektedirler. BOSYÖD (% 63,6) ve MUSİAD (% 25,6) bu durumu fikirlerine en fazla uygun bulmayan örgütlerdir. Ancak işadamlarının çoğunluğunun bu maddeye olumlu karşılık vermesi, Weber'in "bedel ahlâkı" görüşüyle uygunluk arzettiği söylenebilir. Weber'e göre esnaf ve tüccarlar, sahip oldukları ekonomik gücü, dürüstlüklerinin ve sorumluluklarını yerine getirmelerinden dolayı "hakketikleri" âdil bir karşılık olarak düşünmektedirler.⁸⁷ (bkz., Tablo 5)

6.İş Dünyası ve ticaretin kendine özgü kuralları olduğu için dini inançlarımı hiçbir zaman işlerime karıştırmam.

Daha çok MÜSİAD (% 58,5) ve BUGİAD'ın (% 50) işleri ile dini inançları arasında radikal bir ayırım yapmadıkları gözlenmektedir. Oysa

⁸⁷ Weber, Max, "Din Sosyolojisi", çev. Mevlüde Ayyıldızoğlu, (Din Sosyolojisi, Der. Yasin Aktay, M.E.Köktaş, Vadi Y, İst. 1998 içinde) s.155.

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

BUSİAD (% 68,1) ve GESİAD (% 65,8) bu konuda belirgin bir ayırım yapmaktadırlar (bkz., Tablo 6).

7.İş dünyasına girdiğim andan itibaren yoğun iş temposunun, manevi değerlerimi, inanç ve ideallerimi aşındırmaya başladığını farkettim.

Bu tablonun bir bakıma sekülerleşmenin işadamları tarafından farkedilme boyutunu ve bu durumdan rahatsızlık duyma derecesini gösterdiği söylenebilir. MÜSİAD'ın % 34,1'i, BUSİAD'ın % 23,4'ü, BUGİAD'ın % 22,5'i, GESİAD'ın % 18,4'ü ve BOSYÖD'ün % 9,1'i iş dünyasına girdiği andan itibaren yoğun iş temposunun, manevi değerlerini, inanç ve ideallerini aşındırdığını söylemektedir (bkz., Tablo 7).

8.Kaliteli iş üretiminin İslami bir değer olduğuna inanıyorum.

MÜSİAD'ın % 81,7'si, BUGİAD'ın % 72,5'i, BUSİAD'ın % 57,4'ü, BOSYÖD'ün % 54,5'i ve GESİAD'ın % 47,4'ü kaliteli iş üretiminin İslami bir değer olduğuna inanmaktadır. GESİAD'ın % 36,8'i, BOSYÖD'ün % 27,3, BUSİAD'ın % 23,4'ü, BUGİAD'ın % 2,5'i ve MÜSİAD'ın % 1,2'si bunun tersini düşünmektedir (Bkz., Tablo 8).

SONUÇ

Bu araştırmanın muhtelif aşamalarında BUSİAD, GESİAD ve BOSYÖD üyelerinin seküler ve hedonist ahlâka daha yatkın oldukları gözlenmiştir; çocuk sayıları daha azdır. Spor, eğlence ve başka dinden insanlarla evlilik yapma düşünceleri açısından da modernist eğilimler taşımakta; dini uygulamalara ise MUSİAD ve BUGİAD'a oranla daha az katılmaktadırlar.

Dini yönden aktif olarak bilinen işadamlarının (çoğunlukla MÜSİAD ve BUGİAD üyeleri), dini inançlarının çalışmayla sıkı sıkıya ilişkili olduğuna inanmaları araştırmanın en çarpıcı sonuçlarından bir tanesidir. Onlar 'Allâh'ın rızasına ulaşabilmek için mevcut işlerini daha da geliştirmeyi' düşünmekte ve çoğunlukla çalışma ile dini inançları arasında radikal bir ayırım yapmaktadırlar. Bu nedenle onların, çalışmaya imanlarını artıran bir şey olarak bakmaya yatkın oldukları söylenebilir.

Bununla birlikte, liberal işadamlarının (BUSİAD ve GESİAD) çalışmayı bir ibadet olarak görmeye en çok yatkın olan iş grubunun olması araştırmanın bir diğer ilginç sonucudur.

Aralarında farklılık olmakla birlikte bütün iş gruplarında dini inançların işadamların çalışma tutumları üzerinde olumlu bir desteğinin olduğu da gözlenmiştir.

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

TABLÖLAR

Tablo 1 Allah'ın rızasına ulaşabilmek için mevcut işimi daha da geliştirmeyi düşünüyorum.

ÖRGÜT	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	5	6	6	30	47
	10,60%	12,80%	12,80%	63,80%	100,00%
MUSIAD	2	4	6	70	82
	2,40%	4,90%	7,30%	85,40%	100,00%
GESIAD	3	7	3	25	38
	7,90%	18,40%	7,90%	65,80%	100,00%
BOSYÖD	1	3	1	6	11
	9,10%	27,30%	9,10%	54,50%	100,00%
BUGIAD	6	1	2	31	40
	15,00%	2,50%	5,00%	77,50%	100,00%
Toplam	17	21	18	162	218
	7,80%	9,60%	8,30%	74,30%	100,00%

Tablo 2 Ekonomik gelişme dini ve ahlâki değerlerle birlikte gitmelidir.

	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	4	3	2	38	47
	8,5%	6,4%	4,3%	80,9%	100,0%
MUSIAD			5	77	82
			6,1%	93,9%	100,0%
GESIAD	1	7	4	26	38
	2,6%	18,4%	10,5%	68,4%	100,0%
BOSYÖD	2	1	1	7	11
	18,2%	9,1%	9,1%	63,6%	100,0%
BUGIAD	5	2	3	30	40
	12,5%	5,0%	7,5%	75,0%	100,0%

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

Tablo 3 Daha fazla üretim ve kazanç için çok çalışmanın ibadet olduğunu düşünüyorum.

	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	3	1	3	40	47
	6,4%	2,1%	6,4%	85,1%	100,0%
MUSIAD	6	16	10	50	82
	7,3%	19,5%	12,2%	61,0%	100,0%
GESIAD	1	8	1	28	38
	2,6%	21,1%	2,6%	73,7%	100,0%
BOSYÖD	1	4		6	11
	9,1%	36,4%		54,5%	100,0%
BUGIAD	5	6	3	26	40
	12,5%	15,0%	7,5%	65,0%	100,0%

Tablo 4 İslâm dini gelişme ve kalkınmaya engel olmuştur.

ÖRGÜT	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	5	24	9	9	47
	10,60%	51,10%	19,10%	19,10%	100,00%
MUSIAD	2	77	2	1	82
	2,40%	93,90%	2,40%	1,20%	100,00%
GESIAD	2	16	12	8	38
	5,30%	42,10%	31,60%	21,10%	100,00%
BOSYÖD	1	7	1	2	11
	9,10%	63,60%	9,10%	18,20%	100,00%
BUGIAD	5	30	3	2	40
	12,50%	75,00%	7,50%	5,00%	100,00%
Toplam	15	154	27	22	218
	6,90%	70,60%	12,40%	10,10%	100,00%

İSLÂM ve ÇALIŞMA HAYATI

Tablo 5 Mal ve servet, bireylerin çalışkanlıklarının ve dürüstlüklerinin bir karşılığı olarak Allah'ın onlara bir lütfu olabilir.

ÖRGÜT	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	4	2	10	31	47
	8,50%	4,30%	21,30%	66,00%	100,00%
MUSIAD		21	12	49	82
		25,60%	14,60%	59,80%	100,00%
GESIAD	4	6	6	22	38
	10,50%	15,80%	15,80%	57,90%	100,00%
BOSYÖD	1	7		3	11
	9,10%	63,60%		27,30%	100,00%
BUGIAD	7		3	30	40
	17,50%		7,50%	75,00%	100,00%
Toplam	16	36	31	135	218
	7,30%	16,50%	14,20%	61,90%	100,00%

Tablo 6. İş dünyası ve ticaretin kendine özgü kuralları olduğu için dini inançlarımı hiçbir zaman işlerime karıştırmam.

ÖRGÜT	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	5	3	7	32	47
	10,6%	6,4%	14,9%	68,1%	100%
MUSIAD	5	48	8	21	82
	6,1%	58,5%	9,8%	25,6%	100%
GESIAD	2	6	5	25	38
	5,3%	15,8%	13,2%	65,8%	100%
BOSYÖD	1	2	3	5	11
	9,1%	18,2%	27,3%	45,5%	100%
BUGIAD	4	20	2	14	40
	10,0%	50,0%	5,0%	35,0%	100%
Toplam	17	79	25	97	218
	7,8%	36,2%	11,5%	44,5%	100%

ÇALIŞMA HAYATININ AHLAKİ BOYUTU

Tablo 7 İş dünyasına girdiği andan itibaren yoğun iş temposunun, manevi değerlerini, inanç ve ideallerini aşındırmaya başladığını farketme

ÖRGÜT	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	3	29	4	11	47
	6,40%	61,70%	8,50%	23,40%	100,00%
MUSIAD	5	35	14	28	82
	6,10%	42,70%	17,10%	34,10%	100,00%
GESIAD	1	21	9	7	38
	2,60%	55,30%	23,70%	18,40%	100,00%
BOSYÖD	1	8	1	1	11
	9,10%	72,70%	9,10%	9,10%	100,00%
BUGIAD	7	14	10	9	40
	17,50%	35,00%	25,00%	22,50%	100,00%
Toplam	17	107	38	56	218
	7,80%	49,10%	17,40%	25,70%	100,00%

Tablo 8 Kaliteli iş üretiminin İslami bir değer olduğuna inanmak.

ÖRGÜT	Cevapsız	Fikrime uygun değil	Kararsızım	Fikrime uygun	Toplam
BUSIAD	4	11	5	27	47
	8,50%	23,40%	10,60%	57,40%	100,00%
MUSIAD	9	1	5	67	82
	11,00%	1,20%	6,10%	81,70%	100,00%
GESIAD	1	14	5	18	38
	2,60%	36,80%	13,20%	47,40%	100,00%
BOSYÖD	1	3	1	6	11
	9,10%	27,30%	9,10%	54,50%	100,00%
BUGIAD	6	1	4	29	40
	15,00%	2,50%	10,00%	72,50%	100,00%
Toplam	21	30	20	147	218
	9,60%	13,80%	9,20%	67,40%	100,00%